

Szokolszky Ágnes

Cigánymuzsikus-lét Magyarországon, egy primásdinasztia családtörténetének tükrében*

Déki Lakatos Sándor, a Lakatos cigányprimás dinasztia hatodik generációjának képviselője 1945-ben született. Hatéves korában nagyapja, a legnagyobb primások között számontartott id. Lakatos Flóris kezdte tanítani. 1960-ban édesapja, a szintén nagy hírű primás, Lakatos Sándor zenekarában kezdte a pályáját. 1964-ben alapította meg saját zenekarát, amellyel a Gellért-, majd az Astoria szállodában, ezután pedig negyven éven keresztül a Mátyás Pincében muzsikált. Koncertező művészként bejárta a világot.

2021 szeptemberétől kezdődően több mint 40 óra interjú beszélgetést folytattam Déki Lakatos Sándorral, aki nem csak saját élettörténetét, de – a családi szájhagyomány útján – családja 18. századig visszamenő történetének lényeges eseményeit és fordulóit is fel tudta idézni. A beszélgetések bepillantást adtak a magyar cigányzenész népcsoport, ezen belül is az elit cigányzenészek és családjaik életének alakulásába és kultúrájába, gondolkodás- és életmódjába, a magyar történelem több mint kétszáz évének speciális tükréeként.¹

Az interjúanyagra és a tágabb szakirodalomra alapozva a jelen írás a következő kérdéseket kívánja megvilágítani. Mely pontokon tükrözi a Lakatos dinasztia krónikája a magyar cigánymuzsikusok átfogóbb sorsát, történetét, illetve melyekben tér el attól? Hogyan kötődik a cigányprimás/muzsikus réteg helyzetének alakulása a magyar történelem kedvezőbb és kedvezőtlenebb fejezeteihez? Miként rajzolódik ki ennek a nagy sikereket, de ismétlődő válságokat is megélt csoportnak a sajátos kultúrája, életfelfogása, illetve milyen alkalmazkodási stratégiái figyelhetők meg? Végszül, mi lehet a jövője ennek a kultúrának?

KIALAKULÁS ÉS BEÉPÜLÉS A MAGYAR TÁRSADALOMBA ÉS KULTÚRÁBA

Déki Lakatos Sándor elbeszélése a cigányzene magyarországi megjelenésének és felfutásának idejéig visz bennünket vissza. Érdeemes alaposabb pillantást vetni

* A jelen írás az előzetes változata a szerző Ad Librum kiadónál megjelenő „Így muzsikáltunk. Déki Lakatos Sándor cigányprimás élet- és családtörténete” című kötete zárótanulmányának.

¹ Az interjúk 2021 szeptembere és 2022 novembere között készültek. A továbbiakban azok az idézetek, illetve adatok, amelyek egyéb forráshivatkozás nélkül szerepelnek, minden esetben a megnevezett interjúkból származnak.

a kezdetekre.² A 15–16. század során Magyarországra érkező cigányok zenei világba való bekapcsolódása ismereteink szerint a 18. században zajlott le. A 18. század végén a magyar nemesség körében megerősödő nemzeti eszme az önálló magyar zene gondolatát is felkarolta. Paradox módon viszont a Habsburg császári hadsereg toborzási gyakorlata hívta létre a verbunkost, azt a magyar nemzeti érzülettel összekapcsolódó zenei műfajt, amelynek művelésébe a cigánység zenei tehetséggel megáldott tagjai bekapcsolódtak. A verbuváláshoz való zenét cigányzenészek kezdték játszani, a magyar népzene motívumainak felhasználásával.³ A cigányzene felfutásának szempontjából továbbá jelentős volt a zene mint fő szórakozási lehetőség szerepe a közemberek életében éppúgy, mint a főúri udvarházakban és kastélyokban, majd később a népszerű fürdőhelyeken és kávéházakban. A cigány népszerűség egy része észrevette ezeket a társadalmi igényeket és lehetőségeket, és ki is aknáztá azokat a magyar társadalomba való beépülésre és a felemelkedésre.

A 18. század során jelentek meg a cigányzenészbandák a vidéki Magyarországon. Gyakran fiatal gyerekek, „rajkók” álltak össze zenekar alakításra. A lakosság körében aratott sikerek nyomán a zenélés rangossá és népszerűvé vált a cigánység körében, az addig uralkodó kovácmesterséggel és egyéb, általuk űzött foglalkozásokkal (vályogvetés, teknővájás, lókereskedés) szemben.

Ez a környezet hozta meg az első nagy cigánymuzsikus nemzedék felemelkedését, amelynek egyik legjelentősebb első képviselője Bihari János volt. Bihari apja is „hegedűs cigány” volt, ő pedig fiatalon apósa zenekarának vezetője lett, és bejárta az országot. Eközben felkerült Pestre, és nagy hírnévre tett szert mint virtuóz hegedűs, „magyar Rossini”-ként kezdték emlegetni.⁴ Kiemelkedő szerepet játszott zeneszerzőként is a verbunkos műfaj megformálásában. Liszt Ferenc el volt ragadtatva, amikor 1822-ben hallotta őt játszani. Amikor egy angol tisztelője azt kérdezte tőle, hogy miért csodálja annyira a cigányzenészeket, ezt válaszolta: „a cigányzenész semmilyen formális képzést nem kapott, még kottát sem tud olvasni, s a zene mégis úgy buzog belőle, mint a víz a szökőkútból”.⁵ A cigányzene ihletője volt Liszt *Magyar rapszódái*nak. Éltes forrása volt a nemzeti romantika kibontakozásának, és beépült a klasszikus zenébe Haydn, Brahms és Beethoven művein keresztül.

Farkas Miska, Bihari unokája, aki a győri „cigánylajos” szegénységébe született, szintén a maga erejéből lett ünnepelt prímás. Gyermekeként az apja után örökölt hegedűvel kereste meg a család kenyerét. Hallás után tanult el darabokat, köztük Strauss-valcereket. Kilencévesen már gyermekbandájával járta az országot, tizennégy évesen pedig húsztágú zenekarának prímásaként volt neve ismert

² Kállay 2002, 2018 és Sárosi 1971 alapján.

³ A verbunk szó német eredete: *Werbung* (toborzás, hirdetés). A verbunkos eredetileg olyan férfitánc volt, amelyet a Habsburg Birodalom falvaiban és városaiban toborzási alkalmakkor táncoltak, hogy kedvet csináljanak a katonaelet vállalására.

⁴ Vö. Antalíné 2021; Bíró 2011.

⁵ Bíró 2011.

a Dunántúlon. Egy Temes megyei földesúr vette pártfogásba, aki Széchenyi Istvánnak és Teleki Lászlónak is bemutatta, de Kossuth Lajosnak és Batthyány Kázmérnak is muzsikált. Az 1848–49-es szabadságharc leverését követően egyes bandák „elnémetesedtek”, többen viszont a magyar ügy mellé álltak, hogy „hangász”-ként (katonazenészként) kísérik lelkesítő zenével a katonákat a harcmezőn. Más cigányprímásokkal együtt Farkas Miska is az elsők között jelentkezett Klapka György hadtestébe, a megtorlások alatt rövid időre be is csukták ezért.⁶

A társadalmi befogadást nagyban segítette, hogy a magyar honvédségben jelentős számban vettek részt cigányzenészek.⁷ A neoabszolutizmus időszaka tovább növelte a megbecsülésüket, mivel a muzsikusok a nemzeti érzés és az ellenállás szellemének fenntartóivá váltak. Az ekkor már „győri hegedűkirály”-ként emlegetett Farkas Miska felfelé ívelő pályája folytatódott az 1850–70-es években. Nyaranta Balatonfüreden volt nélkülözhetetlen, ahol több bandát foglalkoztatnak, mivel zenészek fogadták és búcsúztatták a nyaralóvendégeket, szerenádokat adtak és muzsikáltak a sétatéren, a hajókon és a bálokon.⁸ Farkas Miska országos ismertsége nőtt, zeneszerzőként is. Többször körbeutazta Európát, és 1875-ben a magyar cigányzenészek közül elsőként jutott el zenekarával koncertkörútra Amerikába. Vagyont keresett, pályája végén mégis szegénységben halt meg.⁹

Déki Lakatos Sándor elbeszélésében Bihari János és Farkas Miska a család-történet legendás kiindulópontjaiként jelennek meg. Utóbbi ugyanis örökbe fogadta és feleségével felnevelte a vele rokonságban álló, elhunyt Déky Sándor két lányát, Rozáliát és Nellit. Rozália, aki Déki Lakatos Sándor szeretett dédanyja lett később, egy Lakatos Antal nevű primáshoz ment férjhez. Az elbeszélés szerint az esküvő előtt Farkas Miska felutazott vele Győrből Budapestre, hogy a legjobb hangszerésznel egy kisebb vagyonba kerülő hegedűt vegyen nászajándékba leendő vejének.

A Lakatos Antaltól leszármazó generációkban a fiúk mind primások lettek, ami megegyezett az ekkorra már kialakult primáscsaládok hagyományával. A hegedülés elsajátítása családon belül történt. Ahogyan azt Farkas Miska példája is mutatja, előfordult, hogy egy elárvult gyermek maga fejlesztette tehetségét, illetve a hegedülés művészetét az idősebbektől. A primásmesterség átadása azonban tipikusan apáról fiúra szállt. A tizenéves életkorba lépő, a hangszerét már jól kezelő ifjú jellemző módon tanoncként vagy másodhegedűsként lépett be apja zenekarába, hogy azután saját zenekart alakítson, amelynek ő volt a vezetője. Lányok ritkán váltak primássá, bár előfordult. A legkorábbi időkből az 1711-ben

⁶ Vö. Antalíné 2016.

⁷ A nemzeti bánatot átérző cigányzenész alakja bekerült az irodalomba, elegendő Vörösmarty 1855-ben írt *A vén cigány* című versére, vagy Arany János 1850-ben írt *Koldusénekére* utalni.

⁸ Vö. Katona 2005; Katona – Tóbiás (szerk.) 2014. Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című művében emlékezik meg arról, hogy 1855-ben a beteg Vörösmartyhoz Farkas Miska „nyalka úri cigányt” hívták Füredre, aki elhúzta a költőnek az akkor betiltott Rákóczi-indulót és más kedvenc dalait. Eötvös 1982: 94.

⁹ Vö. Antalíné, 2021, 2022.

született Czinka Pannát, a későbbiekből Lakatos Marianne-t, Déki Lakatos Sándor unokatestvérét lehet példaként említeni.

A primásszerep a cigányzenekar kialakulásával jött létre. Eleinte tanult katonazenész „cigánykarmesterek” bukkantak fel az egyre igényesebb zenekarokban. Segítették a hangszerjáték technikai fejlesztését és a repertoár bővítését. Ebből fejlődött ki a primás szerepkör. A cigányzenekar olyan 10–16 főből álló kamaragyűttes lett, amelyet a vezérdallamot (prímet) játszó elsőhegedűs vezetése mellett további hegedűsök, brácsások és nagybögösök, valamint a csellósok, a klarinétos és a cimbalmos alkottak. A zenekar meghatározó egyénisége, egyben szervezője és képviselője a primás volt, akinek ismertségétől és népszerűségétől függött a tagok jólléte és a zenekar pályafutása.

A „cigányzene” annyiban volt cigány, hogy a magyar gyökerű zenét cigányzenészek adták elő saját stílusukban. A zene jellege változott az idők során. A tororzások megszűntével a tánc elmozdult a csárdás felé, és a hangszeres muzikára épülő verbunkos mellett megjelent az új műfaj, a szöveges magyar nóta. Nótákat gyakran maguk a cigányzenészek szereztek (kiemelkedett ebben például Dankó Pista szegedi primás), de a neves nótaszerzők főként nem cigány zeneszerzők közül kerültek ki.¹⁰ A kotta nélküli, improvizatív, díszítésekkel és érzelmmel teli muzikát a magyar közönség sajátjának tekintette, a külföld pedig a magyar zenével azonosította. Már az 1840-es években is járták Európát a magyar cigányzenekarok. Dobozy Károly földbirtokos-zeneszerző például 1842-ben zenekart szervezett, és saját költségén bejárta vele Magyarország nagyvárosait, majd 1846–47-ben európai körutat tett.¹¹

CIGÁNYZENE ÉS ZENÉSZCIGÁNYSÁG A MONARCHIÁBAN, ILLETVE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka fényes fejezetet nyitott a cigányzenészek helyzetében. Budapest metropolisszá fejlődésével együtt kibontakozott a kávéházi kultúra. A korábbi kávécsarnokok, kávémérések helyén tömegesen megjelentek a modern társasélet színterei, amelyek a századfordulóra már felérttek a legelegánsabb európai megfelelőikhez, vagy meghaladták azokat. Témánk szempontjából kiemelendők a zenés kávéházak, amelyek cigányzenekarokat alkalmazva biztosították a szórakozást és a mulatást. A kávéházakkal az Osztrák–Magyar Monarchia „létrehozta azt, amit politikailag már nem sikerült megteremtenie: a lehető legellentmondásosabb elemek életképes integrációját. Tág,

¹⁰ A magyar nóta atyjaként Egressy Bénit (1814–1851), a *Szózat* zeneszerzőjét szokás említeni. A szövegek és dallamok kezdetben a hajdútáncok, virágénekek, kuruc- és a népköltészet forrásából, valamint Petőfi és Arany verseiből táplálkoztak. Az ezredfordulón már sok dilettáns zeneszerző írt nótát. Jórészt ez indította 1905-ben Bartók Bélát és Kodály Zoltánt arra, hogy felkutassák az autentikus magyar népdalokat (Kállai 2018; Suki 2018).

¹¹ Vö. Nyerges 2015. A cigányzenekarok külföldjására vonatkozóan lásd Szíjjártó 2002.

nagyvonalú termeiben, ha nem is békült össze, de legalább képes volt kapcsolatot teremteni a Vadkelet a rendezett Nyugattal, a forróvérű Dél a mindig fontolgató Északkal”.¹²

A kávéházi cigányzenekarok egyedi jellemzője lett, hogy a prímás személyre szólóan, a vendég asztalához lépve muzsikált. Törzsvendégeinek kedvenc nótáit már akkor elkezdte játszani, amikor azok beléptek az étterembe. A változatos repertoárba a verbunkosok és a nóták mellett beépültek az opera- és operettrezletek, a klasszikus darabok, a népszerű slágerek, illetve a későbbiekben a filmzenék – minden, amit az éttermi és kávéházi közönség kért és értékelt a zenekaroktól. A kávéházak mellett a kiskocsmák és kisvendéglők is helyt adtak a cigányzenének; ekkoriban például csak Óbudán 850 kiskocsmát tartottak számon.¹³

A budapesti lehetőségek nagy vonzerőt gyakoroltak a fiatal, ambiciózus vidéki prímások számára. A vidéki városok ugyan szintén jó megélhetést nyújtottak, de egyes helyeken már annyi cigányzenekar volt jelen, hogy egymás megélhetését veszélyeztették. Jó példa erre Győr, ahol a Farkas családon kívül sok más híres és népes cigányzenészcsaládot is „kitermelődött” (ilyen volt például a Vörös, az Árvai és a Lóczi család). Egy-egy család tipikusan több neves prímást is adott (például id. és ifj. Vörös Jancsi, Vörös Miska, Vörös Elek, vagy éppen Farkas Ádi, Farkas Vince, Farkas Sándor).¹⁴

Így történt ez a Déky–Lakatos családban is, amelynek hét generációját tudjuk nyomon követni a Déki Lakatos Sándorral készült interjúkban. A családnak különösen szerencsésen alakult a helyzete, mivel valamikor az ezredforduló környékén a helyi földesúr négy házat adományozott nekik Győrben hálából, amiért Lakatos Flóris nem fogadta el azt a nagy összegű váltót, amit a földesúr neki nem színjózan állapotában, egy esküvői mulatság végén megírt. Déky Rozáliának és Lakatos Antalnak három fiú- és egy lánygyermek született. Miska tizenhat évesen került be apja zenekarába, majd önállósodása után nagy sikerrel szerepelt Bécsben és Budapesten is. Két öccse, Tóni és Tibor szintén nevet szereztek maguknak, utóbbi elismert zeneszerző is lett. A családba azonban a lány, Lakatos Irén házassága révén került be az a prímás, aki igazán kiemelkedő hírnévre tett szert: a komáromi Lakatos Flóris (a vezetéknevek egyezése a véletlennek köszönhető, nem voltak rokonok).

A fiúk tehát sikeres győri cigányprímásokként indultak, de amikor az 1910-es évek elején a közismert dalénekes, Cselényi József Budapestre invitálta őket, akkor családjukkal együtt a fővárosba költöztek. Nem volt kérdéses, hogy Budapesten hová menjenek lakni; a muzsikus cigányság a VIII. kerületben, a József körút városközponttól kifelé eső oldalán telepedett le. Itt több száz család

¹² Droste 1996. A kávéházi világra vonatkozóan lásd Saly 2005.

¹³ Nyerges 2020: 173.

¹⁴ Antaliné 2021.

alakított ki életteret magának a század első évtizedeitől kezdve, többnyire szerény lakhatási körülmények között.¹⁵

Az I. világháború alatt és az azt követő viharos években már nem lehetett könnyedén elhelyezkedni Budapesten cigányzenészként. Ezekben az években sorra zártak be a kávéházak.¹⁶ A neves és sikeres primásokon és zenekarokon kívül sok cigányzenész családja a szegénységgel küszködött. Ugyanakkor a cigányzenészek súlyát és polgárosodó öntudatát is jelezte, hogy 1908-ban érdekvédelmi szervezetet hoztak létre Magyar Cigány Zenészek Országos Egyesülete néven, Bura Sándor primás vezetésével, és saját újságot is kiadtak *Magyar Cigányzenészek Lapja* címen. Az Európában is egyedülálló szervezetnek negyven fiókirodája és tízezer fős tagsága volt. Kiterjedt szakszervezeti jellegű és kulturális tevékenységet folytattak. Még futballcsapatot is alakítottak, 1927 májusában pedig megszervezték a világ első nemzetközi cigány futballmérkőzését a Ferencvárosi Torna Club Üllői úti pályáján.¹⁷

A két világháború közötti helyzethez hozzátartozott, hogy a cigányzenészek az állam támogatását élvezték annak köszönhetően, hogy a cigányzene összeforrt a nemzeti érzéssel, és a muzikusok nyíltan osztoztak a korszakot uraló hazafias és irredenta érzelmekben. Az I. világháborúban a katonaként szolgált cigányzenészek közül többeket Vitézségi Éremmel tüntettek ki. Trianon súlyát sok család személyesen élte meg, mert a magyar identitás fenntartóiként távozniuk kellett az elcsatolt területekről.¹⁸

A cigányzenészek megélhetése szempontjából kihívást jelentett az 1920–30-as években, hogy megingott a városi cigányzene monopolisztikus helyzete. Megjelentek ugyanis a presszók és az újfajta éjjeli szórakozóhelyek: a mulatók, bárók és kabarék. Velük együtt pedig megjelent Budapesten a dzsessz. A konkurenciaharc megszorongatta a régi típusú, cigányzenére épülő zenés kávéházakat. A kávéházi cigányzenészek egy része erre alkalmazkodóan reagált. Előfordult, hogy cigányzenészek dzsesszzenekarokban szerepeltek vagy dzsessz-számokat játszottak. Mindamellet a Cigányzenészek Országos Egyesülete a dzsesszt okolta a cigányzenészek egzisztenciális problémáiért. Az Egyesület elérte, hogy a Belügyminisztérium különböző rendeletekkel védje a cigányzenészek érdekeit. Így például kitiltották az országból a külföldi dzsesszzenekarokat, és a fővárosban meghatározott százalékban cigányzenészeket kellett alkalmazni a zenés rendezvényeken. Továbbá működési engedélyhez kötötték a zenélést, amit csak az Egyesület vagy az Országos Zenész Egyesület adhatott ki. A változás jele volt az is, hogy

¹⁵ Vö. Andor–Kónya–Nagy–Szabó 2019. Később a szomszédos IX. kerületbe is költöztek cigánymuzikus- családok, így Déli Lakatos Sándor nagyapja is a Tompa utcában élt egy ideig.

¹⁶ A háború előtti több mint 300 kávéház helyett 1923-ban már csak mintegy 200 üzemelt Budapesten. A *Magyar Kávésipar* 1923. szeptember 15-i számából idézi az adatot Havas 2006.

¹⁷ A témáról bővebben: Hajnáczy 2019a, 2019b, 2020a.

¹⁸ Vö. Hajnáczy 2020b.

megalapították a Bihari Zeneiskolát, annak érdekében, hogy minél többen megtanuljanak kottából játszani.¹⁹

A budapesti cigányzene különlegessége volt a gyerekekből álló rajkózenekar a Horthy-korszakban fénykorát élő Ostende kávéházban.²⁰ A tulajdonos, Grósz Ödön tartotta fenn a rajkózenekart 1935-től 1944-ig (ekkor őt deportálták zsidó származása miatt). Vezetőjük, Szilágyi Jenő, az utcán kóborló és a kávéházak előtt ácsorgó gyerekekből verbuvált össze kétszázhusz főt, akikből a huszonnégy legtehetségesebb alkotta az együttest. A gyerekeknek külön tantermük volt a kávéházban, ahol magántanulóként rendszeres oktatásban részesültek. Zenei továbbképzésükre tanárt szerződtettek. 1939-ben két hónapig Dél-Amerikában szerepeltek, az amerikai NBC rádiótársaság közvetítette műsorukat.²¹

1930 májusában az Egyesület a főváros vezetésével összefogva megszervezte a magyar nóta ünnepét, amelyet a februárban elhunyt híres prímás, Radics Béla emlékének szenteltek. Az eseményen ezer cigányzenész adott hangversenyt az FTC futballpályáján, nagyszámú magyar és külföldi közönség előtt. A nagyszabású ünnepség a magyar nótát a magyar érzület, a Trianon okozta fájdalom és az irredenta remények kifejeződéseként ünnepelte.²²

A cigányzene helyzetét erősítette és népszerűségét növelte a rádióhallgatás, majd a mozifilmek terjedése is. A „rádióláz” kitörésekor – és még utána is hosszú ideig – a cigányzene volt a legnépszerűbb zenei műsor.²³ A magyar filmgyártás is rendszeresen alkalmazta a cigányzenész alakját: Magyar Imre prímás és zenekara például minden népszerű magyar filmben szerepelt, a *Dankó Pista* című 1940-ben bemutatott film pedig az egyik leghíresebb prímás életét dolgozta fel.²⁴

A LAKATOS CSALÁD HELYZETE ÉS BOLDOGULÁSA 1945-IG

A két világháború között a cigányzene minden nehézség ellenére virágkorát élte, és ennek a kedvező időszaknak részese volt a Lakatos család is. Déki Lakatos Sándor elbeszélésében ez az időszak aranykorként jelenik meg, amely mindenekelőtt a két nagypapa sikereivel és a növekvő család számára megteremtett szolid jóléttel és biztonsággal jellemezhető.

¹⁹ Vö. Hajnáczy 2020a; Zipernovszky 2022.

²⁰ A látványosságzsámiba menő, belső erkéllyel és márványteremmel rendelkező Ostende kávéház a Rákóczi út és a Kazinczy utca sarkán állt (Rákóczi út 20.). A *Nyugat* című folyóirat irodalmi szalonjaként és a hazai kabaré születési helyeként is működött. Híres dzsessz- és cigányzenekarok léptek fel itt.

²¹ Vö. Csemer 1994. Innen indult több későbbi nagynevű prímás, például Boross Lajos, Horváth Elemér és Toki Horváth Gyula pályája.

²² Radics Béla (1867–1930) a kiemelkedő prímások egyike volt. A magyar nóta ünnepéről beszámolt a *Magyar Cigányzenészek Lapjának* 1930 május 31-i száma.

²³ Vö. Nyerges 2020.

²⁴ A filmet egy müncheni fesztiválon is bemutatták, ahol egy náci lap kritikusa megtámadta. A magyar politikai elit ekkor még nem követte a német példát a romák rasszista üldözésben. Bársony–Daróczy (szerk.) 2004.

A magasan kiugró tehetséget a családban az 1880-ban született Lakatos Flóris képviselte. Ő fiatal korában klasszikus zenei képzettséget szerzett Prágában a Ševčík-féle Zeneakadémián. Ezt követően klasszikus zenészként is fellépett, repertoárjában Bach-, Sarasate- és Paganini-művek szerepeltek. Amikor Lakatos Flóris felesége családjával együtt Győrből Budapestre költözött, a kialakult szokásnak megfelelően a prímásközösséggel is el kellett fogadtatnia magát. Ennek emlékezte felbukkan Déki Lakatos Sándor elbeszélésében is: Flóris nagypapának egy budapesti „prímás zsűri” előtt kellett egy órán keresztül zenélnie ahhoz, hogy megkapja a hozzájárulást magától 36. Rácz Lacitól, a legtekintélyesebb prímástól („Maga egy ördög! Maradhat fiam.”).²⁵

Ekkoriban több tucat kiemelkedő prímás élt a fővárosban, akik a muzikus cigányok között az elitet alkották.²⁶ Lakatos Flóris az unoka elbeszélése szerint a Bodó kávéházban muzsikált, amikor pályáján fordulat állt be annak köszönhetően, hogy az általa nagyra tartott cseh hegedűművész és zeneszerző, Jan Kubelík egy pesti koncertje után betért a kávéházba. Az elbeszélés szerint Flóris eljátszotta neki azt az Ernst-művet, amelyet Kubelík játszott aznap az előadás során. Kubelík megdöbbenve állt fel, és azt mondta: „Minek jövök én Budapestre koncertet adni? Ez itt a cigány Kubelík!” Miután az újságok másnap beszámoltak az esetről, Lakatos Flóris ázsiója még feljebb emelkedett. Hamarosan megkereste őt egy olasz impresszárió, aki külföldi utakat szervezett neki. Az 1920-as években Flórist Hollandiába szerződtették, ahol hat éven át egy népszerű tengerparti nyaralóhelyen, Scheveningenben játszott tíztagú zenekarával.²⁷ Elsősülött fia, ifj. Flóris Hollandiában kezdte el az iskolát. A másodsülött, Sándor – Déki Lakatos Sándor édesapja –, kétéves volt, amikor hazaköltöztek. A családjával kint töltött évek után a nagypapa itthon, a legjobb kávéházakban muzsikált. Azonban a hollandiai évek és Flóris elismertsége mellett is egy szerény szuterénlakásban laktak a IX. kerületi Tompa utcában.

Lakatos Flóris a család további fejlődése szempontjából fontos lépésként zenekarába hívta Gáspár Gusztáv cimbalmost az 1930-as évek végén, aki elfogadta az ajánlatot, otthagya 36. Rácz Laci zenekarát. Ez adott lehetőséget gyermekeik találkozására, amelyből aztán házasság lett. Gáspár Gusztáv, az anyai nagypapa szintén jelentős karriert futott be a harmincas években: 36. Rácz Laci prímás zenekarában lett cimbalmos. Ezzel a zenekarral járta be Amerikát 1936-ban, hogy a visszatérés után ő is itthon folytassa felívelő pályáját. Az amerikai úthoz kapcsolódó anekdoták bizonyára kedvelt beszédtemát jelentettek a családi

²⁵ „36-ik Rácz Laci” (1867–1943) apjának ténylegesen 36. (legkisebb) gyermeke volt. A Wikipédia cikke szerint 1911-ben az Adria kávéházban száznál több nótát játszott el egyfolytában ismétlés nélkül. A lelkes közönség aranyéremmel jutalmazta játékát, és cigánykirálynak nevezték el.

²⁶ Markó Miklós zenekritikus és hírlapíró, a *Vasárnapi Ujság* munkatársa 1896-ban megjelentette a *Cigányzenészek albuma* című művét, amely 23 fővárosi és 51 vidéki neves prímást mutatott be (Markó 1896). A második bővített kiadás 1927-ben jelent meg *A régi mulató Magyarországon* címmel (Markó 1927).

²⁷ A magyar cigányzenekarok különösen nagy népszerűségnek örvendtek már az 1910-es években a felkapott holland üdülőhelyeken. Vö. Meijern 2005.

összejöveleken, mert az unoka elbeszélésében is közlésre kerültek. Guszti nagypapa, aki szmokingzakóban biciklizett el reggelente kenyérért, csipesszel öszszefogott nadrágszárral, és akit verklin toltak haza a nagyobb mulatások után, a bohém cigánymuzikusus képét idézi fel.

Az 1945-ös születésű Déki Lakatos Sándor gyermekéveit a két idős nagypapa szoros közelségében töltötte, személyesen megismerhette habitusukat, életmódjukat, történeteiket. Flóris nagypapa alakjának leírásakor az unoka elbeszélésében hangsúlyt kap az elegáns megjelenés: szmokingban, frakkban vagy díszmagyarban muzsikált, a legjobb kávéházakban. Tizenhat fős zenekarának tagjai hasonló eleganciával jelentek meg. („Ezzel is ki tudták vívni maguknak azt a bizonyos megkülönböztetést, amire nekik szükségük volt.”) Flóris megtestesítette a fölünyes zenei tudással és képességgel rendelkező, nagy létszámú zenekarat erős munkafegyelemmel összetartó és magas követelmények elé állító, megbecsült és sikeres prímás alakját. A muzikus cigányságon belül is ők alkották az „arisztokráciát”. Név szerint keresték őket a vendégek, rajongóik miattuk mentek el egy adott helyre vacsorázni, zenekarukban muzikusnak lenni rangot jelentett. Ennek az időszaknak a híres prímásai között említhető – a teljeség igénye nélkül – Magyar Imre, Kóczé Antal, Kóczé Gyula, Veres Károly, Berkes Béla, Rácz Béla, Pertis Pál, Pertis Jenő, Radics Béla, Bura Sándor, Bura Károly, 36. Rácz Laci és Sárjai Elemér.

Ez az elit egy olyan „kasztot” (Déki Lakatos Sándor szóhasználata) képviselt, amelyik egymással folytatott éles versenyben, de mégis együttműködve és házassági kapcsolatok révén egybefonódva élte az életét. Sikeres és sajátos alkalmazkodási mintát alakítottak ki azáltal, hogy magukévá tették a polgári társadalom normáit és a magyar nemzeti érzést, de fenntartották saját kulturájukat és életmódjukat. Ennek középpontjában a muzsikálás állt mint megélhetési eszköz, mint a tehetség és az ambíciók kifejeződése, mint karrierépítési út és mint életforma. Ennek alapját és kereteit a többgenerációs család jelentette. Az egymást segítő generációk szoros együttélése, ezen belül is az egymás támogatására épülő apai és anyai minták egyértelműek voltak: a családfenntartó apa feladata a muzsikálás (a zenekar fenntartása, a munkahely megőrzése, gyakorlás, esti vendéglői muzsikálás és a fiúgyermek hangszere tanítása), a feleség pedig a család ellátása, a pénz kezelése és minden feltétel biztosítása férje számára, hogy az feladatai ellátásának szentelhesse magát. Ezek a szerepek nem jelentettek alá-fölé rendeltséget. A nők a családban irányító pozíciót foglaltak el, státuszuk megbecsült volt. Hasonlóan megbecsült státuszban voltak a családban a gyermekek, akiknek élete nem különült el élesen a felnőttek világától, egyfajta premodern kulturális mintázatot követve.²⁸

A muzikus cigányok viszont elkülönültek a cigányság többi rétegétől kulturájukban, életmódjukban és öntudatukban. „Mi is cigányok vagyunk, de mi muzikus cigányok vagyunk” – fogalmazta meg ezt a pontot Déki Lakatos Sándor. Gyermekkorában sok időt töltött Győrben a dédanyjánál (Rozi nyanyánál), ahol megtapasztalta, hogy a muzikus cigányok az utca egyik oldalán laktak, a nem

²⁸ Ennek elemzésére lásd Békési 2002, 2003.

muzsikából élők pedig a másik oldalon. Egymás iránt tisztelettel viseltettek, de nem keveredtek egymással, és „vegyes” házasságról szó sem lehetett. A vidéki Magyarországon jelen lévő vándorcigány népességtől pedig még nagyobb civilizációs szakadék választotta el az integrálódott muzsikus cigányságot.

A társadalmi bánásmód jelentősen eltért a cigányság egyes rétegeinek tekintetében. A mezőgazdasági bér munkából és hagyományos foglalkozásokból élő, állandóan letelepült cigányság a falusi viszonyok között alá-fölérendeltségen, de kölcsönös elfogadáson alapuló együttélést alakított ki a magyar népességgel. Megélhetésüket veszélyeztette, hogy a fejlődő gyáripar (edény- és fémtömegcikk-, téglaiipar) eljelentéktelenítette a hagyományos foglalkozásokat. Társadalmi problémát az újabb betelepedési hullámokban érkező vándorcigányság okozott. Intézkedések történtek a „kóborló” vagy „félkóborló” cigány családok letelepítésére és a deviáns magatartásformák visszaszorítására. A társadalomban jelen volt a cigányellenesség, de az 1920-as és 30-as években a filmek és a média világa a cigányok pozitív szerepét hangsúlyozta, és az együttélés pozitív példáit állította előtérbe.

Fokozatosan azonban Magyarországon is „beérett” a fajelmélet, és az antiszemitizmus mellett megerősödtek a zsidóság mellett a cigányság kirekesztését is sürgető hangok. 1940 júliusában az Országos Orvosi Kamara elnöke a parlament felsőházában kezdeményezte a magyar–cigány vérkeveredés törvényi tilalmát, amit nem fogadtak el. Magyarországon 1940 augusztusában kezdték bevezetni az országos cigánynyilvántartást, minden cigányra kiterjedő célzattal. Az 1944. március 19-i német megszállást követően országosan megindult a gettók és munkatáborok létrehozása, majd a nyilas hatalomátvétel után a cigányok szervezett összegyűjtése és németországi megsemmisítő táborokba küldése.²⁹

Visszaemlékezések tanúsítják, hogy a muzsikus cigányságot is érintették ezek az intézkedések.³⁰ Déki Lakatos Sándor családi emlékei szerint viszont: „Nagyon sok cigányt deportáltak, meg elvitték haláltáborokba szegényeket, de muzsikus cigányokat nem. Lehet, hogy én ezt nem tudom jól, de tudomásom szerint nem volt ilyen, vagy legalábbis nem hallottam róla soha beszélni.” Mindenesetre a családi krónika groteszk epizódját képezi, hogy az 1944-ben a Spolarich kávéházban muzsikáló Flóris nagypapa teljes zenekarát, a benne zenélő Guszti nagypapával együtt, a kávéház nyilasvonalmú tulajdonosa papíron beléptette a Nyilaskeresztes Pártba. Az elbeszélés szerint erről mit sem tudva muzsikáltak tovább a nagypapák egészen addig, amíg ezt Budapest ostroma megengedte.

²⁹ Németországban és Ausztriában már 1939-ben megkezdődött a cigányok lágerekbe gyűjtése és megsemmisítő táborokba küldése. Magyarországon az összegyűjtött cigányságot a komáromi erődéből, illetve az óbudai téglagyárból szállították a megsemmisítő táborokba. A cigány holokauszt (pharrajmos) áldozatainak számát nehéz pontosan megállapítani, a becslések 5–50 ezer között mozognak. Bársony–Daróczy (szerk.) 2004: 13.

³⁰ Vö. Bernáth 2000.

NEHÉZ IDŐK A HÁBORÚ UTÁNI ÉVEKBEN ÉS A RÁKOSI-ÉRÁBAN

Az ostrom alatt, 1945 elején bombatalálat érte a József körút 51-es számú házat, ahol Lakatos Antalék laktak. „A lakásból csak a spejzajtó maradt meg, és a Tani bácsinak a hegedűje!” Az a kalandos sorsú hegedű, amit a nyár folyamán elhunyt Tani bácsi a két hónapra rá megszületendő dédunokájára, Déki Lakatos Sándorra hagyott. A hegedű még ez évben majdnem a szovjet katonák „zabralásának” áldozata lett, de a szekrény tetejére téve megúszta, hogy az elvihető tárgyak után néző katonák az elől heverő többi hegedűvel azt is elvigyék. Mivel ez az egy hegedű maradt a család birtokában, és ezekben az időkben munkahelye is csak Tibornak, a legfiatalabb fiúnak volt a helyi (Conti utcai) kuplerájban, a hegedűt ő használta egészen haláláig, az unoka engedélyével.³¹

A család a lebombázott József körúti házhoz közel, a Mária utca 11.-ben jutott szoba-konyhás földszinti lakáshoz.³² Az 1880-as években épült, gangos, kövezett udvaros bérházban zajlott Déki Lakatos Sándor gyermekkor, kiterjedt családjá körében. A dédapa, Tani bácsi halála után a dédmama (Rozi nyanya) visszaköltözött Győrbe. A Mária utcai lakásba ekkor költözött át Irén lányuk és Flóris vejük családja a Tompa utcából. Fiaik ekkor már felnőttek voltak. Sőt, Sándor 1944-ben (húszévesen) megnősült, és Gáspár Máriával gyermeküket várták. A kisfiú (Déki Lakatos Sándor) szeptemberben született meg a szomszédos Röck Szilárd utcai bábaképzőben. Velük lakott továbbá Sándor bátyja, ifj. Flóris is, aki hamarosan szintén megnősült. Sikerült neki ugyanabban a házban egy emeleti lakást kapnia. Ide született Déki Lakatos Sándor négy unokatestvére, akikkel az egyedülként maradt gyermek testvéri viszonyban nőtt fel. Irén nagymama testvérei családjakkal szintén a közelben laktak, akárcsak Guszti nagypapa és népes családja. A fizikai közelség biztosította az állandó érintkezés lehetőségét, a női családtagok pedig szervezőként intézték a családi találkozásokat és tartották össze a szűkebb és szélesebb rokonságot. Az összetartásra szükség volt, mert a koalíciós idők végeztével még válságosabb időszak következett a muzsikusi életében.

A fővárosi vendéglátás 1944 őszéig, ugyan különféle tiltó rendelkezésektől sújtva, de működött. Az éttermek, kávéházak és eszpresszók az engedélyezett nyitvatartási időn belül tele voltak hírekre vágyókkal, feketézőkkel, menekültekkel. A háborús pusztítás után a város viszonylag hamar kezdett újraéledni, és a vendéglátás is kezdett talpra állni. A kiterjedt Lakatos család tagjainak is volt hol muzsikálniuk, bár a negyvenes évek végén a budapesti vendéglátóhelyek száma 1200 körülire csökkent a háború előtti 3500-hoz képest. Az ínséges viszonyok között

³¹ Déki Lakatos Sándor a hegedűt nem sokáig használhatta, mivel 2004-ben egy támadás során elrabolták tőle, azóta sincs meg.

³² A ma műemléki védelem alatt álló házat 1949-ben az állam fennhatósága alatt elkobozták tulajdonosától (Vincze 2018). Ezután – a többi budapesti bérházhoz hasonlóan – az épületekben lévő „tanácsi lakások” az államra szálltak, kezelőjük pedig a VIII. Kerületi Ingtatlankezelő Vállalat lett.

a vendéglők beindulása indulatokat szült a baloldali pártokban. A kommunista párt kezében lévő Belügyminisztérium és a rendőrség rendszeres razziákat tartott a vendéglátóhelyeken a bűnözők és feketézők kiszűrésére. De ezen túlmenően is elkezdődött az éppenhogy újjáéledő vendéglátás megrendszabályozása, illetve sok vendéglátóipari egység bezárása.³³ Ez a folyamat a teljes államosítással tetőzött. 1949 januárjától állami kezelésbe vették először a nagyobb forgalmú, majd a kisebb vendéglőket, kávéházakat. Nagy részüket bezárták, és egyéb célra fordították (az 1904 óta működő Mátyás Pincét például bútorraktárként kezdték használni). Egy részüket „demokratikus átalakításnak” vetették alá; a New York kávéházat például úgy építették át, hogy jobban megfeleljen a „dolgozó nép igényeinek”.³⁴ Flóris nagypapa akkor a Bajcsy-Zsilinszky úton muzsikált egy étteremben. Az ő elbeszélése szerint az államosítás úgy zajlott, hogy „egyszer csak bejött három ember, azt mondták, jó estét, a pénztárgépet lezárni, az étterem bezár!” A több ezer főt kitevő muzsikus cigányság munka nélkül maradt. Az éttermi alkalmazást nem találó Flóris visszaköltözött Győrbe, de még Budapesten megélhette, hogy ifj. Flórist követően Sándor fiát is felvették a Zeneakadémiára, hogy a családi követelményeknek megfelelően klasszikus zenében is képezze magát.

A Lakatos családot a világháborút követő években egyéb csapások is sújtották. Először a két nagypapa „nyilas múltja” okozott válságos helyzetet 1946-ban, az általános igazolások időszakában. „A baj akkor lett, amikor az oroszok megtalálták a pártlistákat, és mind a két nagypapám rajta volt a nyilaslistán. No, elvitték őket, internálták őket, mint nyilasokat. Valahol vidéken voltak gyűjtőtáborban.” A fogság nem tartott sokáig, mert egy családi barát intézkedése folytán elengedték őket. Addigra már a két nagypapa zenekart alakított a táborban, muzsikájukkal tették könnyebbé a foglyok életét. További kedvezőtlen fordulat volt a győri házak államosítása 1949-ben. Amikor a családtagok Budapestre költöztek, akkor az ottmaradt zenésztársaknak adták ki a házakban kialakított lakrészeket. Ez azonban nem jelentett jövedelemforrást, mivel a lakók baráti alapon, többnyire lakbérfizetés nélkül laktak ott. Mindamellettt amikor a dédmama, majd Flóris visszaköltözött, akkor saját házukba mehettek vissza. Az elbeszélés szerint a négy házból hármat államosítottak. A dédmama háza véletlenül nem került az államosított házak listájára, de egy éjjel mégis beállított hozzá a rendőrség, és azon melegeben kiköltöztették őt a ház utcai frontján lévő lakásából. Hamarosan egy párttitkárt költöztettek oda. A családi emlékezet szerint „a párttitkár egy nagyon jó érzésű ember volt. Világéletében annyira szégyellte magát, hogy később amit csak tudott, azt mindent elintézett a dédnagymamámnak. El tudta intézni, hogy a mosókonyhába beköltözzenek.” Utána pedig azt, hogy

³³ A vendéglátóipar akkori helyzetére vonatkozóan lásd például: Bodor 1996.

³⁴ Az ostrom alatt megsérült kávéházat 1945-ben megnyitották, majd 1947-ben bezárták. A palotát az államosítás után a Lapkiadó Vállalat kapta. 1954-ben átalakítva újra megnyitották – Hungária Kávéház néven. A szocialista hangulatú étterem egyik részén büfé-söröző, presszó nyílt, a díszes mennyezetet álmennyezettel fedték le. Vadas 1996.

a dédmama az udvar hátsó részén kapjon lakrészt, megosztva régi lakójukkal, az Egeres primásékkal.

KITÖRÉSI LEHETŐSÉG: LAKATOS SÁNDOR A MAGYAR RÁDIÓ NÉPI ZENEKARA ÉLÉN

A kommunista párt hatalomra jutását követően a politika megbízhatatlan, ellenőrizhetetlen, a társadalomra veszélyes elemként tekintett a cigányság egészére. A Rákosi-kor cigánypolitikája a romák kultúráját és életmódját a letűnt korszak utolsó maradványának tekintette. A szocialista társadalomba való beillesztés útja a „tisztességes kenyérkeresetet” jelentő fizikai (segéd)munkába való átirányítás volt.³⁵ A cigányzenészek különösen kedvezőtlen politikai elbírálásban részesültek, mint az úri világ, a Horthy-rendszer kiszolgálói. A kultúrpolitika a cigányzenét mint a „feudálkapitalizmus álromantikus, gyökértelen muzsikáját” bélyegezte meg, és annak kiszorítására törekedett.³⁶ Ez azonban csak ellentmondásosan érvényesülhetett, mert a cigányzene rendkívül közkedvelt volt, ugyanakkor a muzsikuskigányok tömege, köztük a legjobb cigányprimások is, munka nélkül voltak. A helyzet végül úgy nyert megoldást, hogy az 50-es évek elején a cigányzenészek legjavát nagy hivatásos állami együttesekbe szervezték, amelyek nem „cigányzenét”, hanem „népzenét” voltak hivatva előadni. A szocialista kultúrpolitika céljaival egybeesett az autentikus magyar népzene előtérbe kerülése Bartók és Kodály munkássága által.

A pártállam ellenőrzése alatt létrehozott négy nagy „népi zenekar” a Magyar Rádió Népi Zenekara, az Állami Népi Együttes, a Fővárosi Népi Zenekar és a Belügyminisztérium Népi Zenekara volt. Ezekben az együttesekben cigányzenészek voltak a tagok, élükön pedig az akkor ismert legjobb primások álltak,³⁷ de mégsem lehetett ezeket cigányzenekaroknak nevezni. 1952-ben pedig megalakították az új Rajkó Zenekart, hogy legyen utánpótlása az Állami Népi Együttesnek.³⁸ Ezek az együttesek hamarosan nagyon magas színvonalra fejlődtek fel,

³⁵ A témára vonatkozóan lásd például: Balogh Ebner 2016; Kotics 2020; Apor 2009. A romák részéről a társadalmat leginkább fenyegető veszélyforrást a betegségek terjesztésében látták. Emiatt egészségügyi ellenőrzést vezettek be, alkalmanként pedig kényszermosdatást és fertőtlenítést. A romák szociális helyzete viszont az 1960-as évektől kezdve javulni kezdett különböző állami intézkedések hatására.

³⁶ „Javaslat szórakoztató muzsika kérdésben”. A Magyar Rádió Levéltára Zenei Osztálya, 1949–1951(1949), 1–2. Idézi: Hooker 2021: 223–234.

³⁷ Az élükön négy primás állt: Lakatos Sándor a Magyar Rádió Népi Zenekara élén, Kozák Gábor József, a Fővárosi Népi Zenekarnál, Járóka Sándor a Belügyminisztérium Népi Zenekara élén, és Boros Lajos az Állami Népi Együttesnél.

³⁸ A Rajkó Zenekar Szigeti Pál és a Farkas Gyula vezetésével alakult meg roma fiatalok számára, magas szakmai szinten működő bentlakásos intézményként. Bekerülni csak szigorú felvételi útján lehetett. Farkas Gyula idejében a zenekar létszáma meghaladta a száz főt. Ma „az utolsó zászlóvivők” egyikének szerepét tölti be, a hozzá kötődő Rajkó-Talentum Zene- és Táncművészeti Iskolával együtt. Suki 2018.

és a „magyar szocialista kultúra” képviselőiként nagy sikerrel léptek fel itthon és külföldön.

A legkényesebb pozícióban a Magyar Rádió Népi Zenekara volt, hiszen a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara és a Magyar Rádió Táncczenekara mellett nekik kellett ellátniuk a szórakoztató zenei feladatokat. Az ő adásait az egész ország napi szinten hallgatta. Éppen ezért nagy körültekintéssel kellett kiválasztani a zenekar vezetőjét és a tagokat. A Népzenei Osztály munkatársainak rossz tapasztalatai voltak a cigányzenészekkel, mert azok nehezen tudták megtanulni a megkívánt „népi” stílust a számukra új zenei anyagon. A cigányzenész társadalmat jól ismerő primás, Rácz Zsigmond kapta a feladatot, hogy azokat a kiváló cigányzenészeket toborozza össze, akik képesek lesznek „levetközni a kávéházi stílust” és népies hangzásban előadni a megfelelőnek ítélt dalokat.³⁹ A zenekar vezetőjét egy bizottság választotta ki, és a választás idősebb Lakatos Flóris fiatalabb fiára, a huszonhat éves Lakatos Sándorra esett. Zeneakadémiai képzettsége, valamint a fiatalember képességeinek ismeretében benne láttak garanciát arra, hogy meg tudja valósítani a feladatot. Az akkor ötéves Déki Lakatos Sándor visszaemlékezése szerint édesanyja határozott rábeszélése kellett ahhoz, hogy az édesapa elfogadja az állást. Mivel azonban más lehetőség nem volt kilátásban, Lakatos Sándor elfogadta az ajánlatot. Mellette bátyja, ifjabb Lakatos Flóris is helyet kapott a Rádió Népi Zenekarában.

A Rákosi-éra legsötétebb éveiben nem volt aggodalomtól mentes a Magyar Rádióban dolgozni. Újhelyi Szilárd műsorigazgatót 1951-ben munkahelyéről vitte el az Államvédelmi Hatóság, 1953 februárjában pedig Szirmai István elnököt nyugati kapcsolatai miatt függesztették fel állásából. A műsropolitika a Magyar Dolgozók Pártja szoros ellenőrzése alatt állt, a vezetőknek és szerkesztőknek kínosan ügyelniük kellett arra, hogy ne hibázzanak, betartsák a zenei műfajok és a szovjet zeneművek előírt arányait, és kiküszöböljék a műsorokban „napjainkban még fellelhető burzsoá ideológia ellenséges befolyását”.⁴⁰ A klasszikus operettek is tiltólistára kerültek. Ugyanakkor megszületett a szocialista-realista operett, és a kultúrpolitikát irányító Révai József utasítására elkezdődött a kívánatos, nevelő célzatú zenés játékok, „kis operettek” (például *A legszebb lány a kolhozban*, *Vidám brigádok*) gyártása.⁴¹

A népzene frontján mindez elsősorban azt jelentette, hogy nótákat nem lehetett játszani. A népdalok mellett a verbunkosok voltak engedélyezettek, a zenei

³⁹ Tanulságos a Magyar Rádió Népzenei Osztályának dokumentuma, amit Hooker 2021: 224 idéz: „Hogy a népzene a társadalom [többségével] elfogadtassuk, nagyon gyakran hivatásos cigányzenészekkel kísértetjük a népi énekeseket. Ez természetesen nem vezethet kielégítő eredményre, mert néha a kétféle előadásmód éles ellentétbe kerül, s így a népi előadó éneke paródiaként hat. [...] Általában a cigányzenekarok nem tudják a hagyományos népdalokat eljátszani. [...] Többször próbálkoztunk azzal, hogy lejátszottuk a népi előadók eredeti felvételeit a cigányzenekar tagjainak, és megkértük őket, hogy utánozzák azok előadásmódját. Ezzel a módszerrel néha jó eredményt értünk el.”

⁴⁰ Vö. Jámbor 1998.

⁴¹ A szocialista operett műfajának kialakulására vonatkozóan lásd Heltai 2012, 2013.

anyag bővítése érdekében pedig ismertebb zeneszerzők új műveket is írtak a Rádiózenekarnak. Ha mégis hiba csúszott be, annak komoly következményei lehettek. A műsoron lévő darabok minden esetben csak előzetes jóváhagyás után kaptak zöld utat, és semmilyen eltérés nem volt megengedhető. Egyszer például Lakatos Sándor egy lagzin muzsikált, és a kialvatlan éjszaka után kora reggel kellett élő adásba kerülnie. Miután kicsit gyorsabban mentek le az előírt darabok, a fennmaradó idő kitöltésére rutinból elkezdte játszani az *Ezüst tükrös kávéházban* című nótát, amit előző este muzsikált egy esküvőn az örömapa rendelésére. Az eset után fegyelmi tárgyalást és egy havi munkabér levonást kapott, és azt mondták, hogy ha még egyszer ilyen előfordul, akkor azonnali hatállyal elbocsátják.

Lakatos Sándor feladata volt több élőben vagy felvételtől sugárzott műsor levezetése. Ilyen volt a reggelente sugárzott *Egy falu egy nóta* és a vasárnaponként elhangzó *Kincses Kalendárium*, amelyben sok népszerű színész is szerepelt. Az igen nagy fegyelmezettséget, sok próbát és tanulást jelentő rádiós életforma nagyon eltért a cigánymuzikusok életétől. Egyúttal azonban országos ismertséget hozott és egy új világot nyitott meg Lakatos Sándor számára. Lehetősége nyílt művészekkel, színészekkel való barátkozásra (például a mindenki által kedvelt énekes-színésszel, Tompa Sándorral, akit gyakran kísért a *Kincses Kalendárium*-ban és akivel együtt járt Fradi- [akkor „Kinizsi-”] meccsre). A Rádiózenekar a külföldi megjelenésre is lehetőséget adott. Jelentős esemény volt, hogy 1952-ben a Charles Cross Akadémia hanglemezzaversenyén 51 nemzet közül Lakatos Sándor és a Magyar Rádió Népi Zenekara felvétele nyerte meg a nagydíjat.

A rádiózenekari munka részeként Lakatos Sándor ismertté vált a politika világában is, ahol kezdték felismerni a cigányzenészek által nyújtott „népzene” protokolláris értékét. Amikor a Parlamentben volt jelentősebb rendezvény, akkor a Rádiózenekart hívták muzsikálni. Így Lakatos Sándor többször találkozott személyesen is Rákosival, aki „elvtársi alapon” tegeződve beszédbe is elegyedett vele. Egyik ilyen alkalomkor, amikor kiderült, hogy kisfia súlyosan beteg, akkor Rákosi intézkedett, hogy külföldről gyógyszert hozzanak neki. Később pedig egy alkalommal Lakatos Sándorhoz fordult, és a családi emlékezet szerint a következőket mondta: „Én szeretnék egy Kossuth-díjat adni neked, Lakatos elvtárs, de hát párttag vagy te?” Miután kiderült, hogy nem párttag, küldetett neki egy belépési nyilatkozatot. Lakatos Sándor talán engedett volna a szírehangnak, azonban amikor édesapja, Flóris meglátta az asztalon heverő papírt, kéz- és lábtörés mellett megtiltotta, hogy a fia valaha is ilyesmire gondoljon. Így 1955-ben, amikor már határozott felszólítást kaptak a pártba való belépésre, azt az egész zenekar megtagadta. Déki Lakatos Sándor szerint ez volt az egyik ok, ami miatt a Magyar Rádió Népi Zenekarát ebben az évben megszüntették.

Déki Lakatos Sándor elbeszéléséből megtudhatjuk, hogy az iskolán keresztül is gondok merültek fel. 1953-ban egy felmérés alkalmával kiderült, hogy az akkor első osztályos Sándor meg van keresztelve, sőt elsőáldozó is volt. A szülőket behívták, és az igazgató különösen nehezményezte, hogy az ilyen fontos

munkahelyen dolgozó apa „klerikális viselkedésre oktatja” gyermekét. Az iskolával a család a testnevelésórák kapcsán is szembekerült, mert olyan tornagyakorlatokat kellett volna végezni, ami a 8-10 éves gyermek kezét és csuklóját erősen igénybe vette volna. A gyermek egyenesen megmondta a tanárnak, hogy a szülei nem engedik, hogy ilyen gyakorlatokat végezzen, mert féltik a kezét, ami neki a hegedüléshez kell.

A Rádióból való kikerülés azonban – az idők változásának tükréként – nem hozott veszélyes fordulatot. Az 1953 utáni politikai légkörben Lakatos Sándor és zenekara szerződést kapott először az átalakítások után megnyitó Hungária Kávéházban, amit követett a Gundel, majd az Astoria Szálló étterme. 1956-ban a család az Astoria Szállóhoz, az édesapa akkori munkahelyéhez közel lakott, a harcokat ott vészték át. A cigányzenészek közül 1956-ban sokan külföldre távoztak, Lakatos Sándor azonban maradt, mert alapvetően jól érezte magát abban az ismertségben és népszerűségben, amelyet az évek során magának kivívott. „Közkedvelt volt, az egész ország ismerte őt. Ahol megjelent egy étteremben, ott tülekedtek az emberek, hogy ne csak a rádión keresztül hallják, hanem hogy lássák is.” A Rádió továbbra is foglalkoztatta őt és zenekarát, külső munkatársként. A magas fokú szakmai elismerést és a belé vetett bizalmat tükrözte, hogy az 1958-as brüsszeli világkiállításra őt küldték ki zenekarával. A kint tartózkodás hatalmas sikert és nemzetközi ismertséget hozott. A magyar pavilon megtekintésekor figyelmével kitüntette őket a belga királyi pár is. A média másnap Lakatos Sándort „a primások királya és a királyok primása” címmel ruházta fel. Ezt követően szokásossá vált, hogy a Nyugatról Magyarországra érkező látogatók név szerint keresték őt – ekkor már a Mátyás Pincében. Itthoni ismertségét tovább növelték rendszeres szereplései az akkor induló Magyar Televízióban.

ÉRVÉNYESÜLÉS A KÁDÁR-KORSZAK ADTA FELTÉTELEK KÖZÖTT

Az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás után az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód megváltozott, és kiemelt kérdéssé vált a fejlesztés.⁴² „Szórakoztató zene nélkül nincs szórakozás” – jelentette ki az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának kiadványa 1958-ban. Óvatos nyitás történt a dzsessz és a táncdalok irányába, de a pártpolitikában nagy gondot okozott a szórakoztató zenei műfajok által sugallt „kispolgári”, „kozmetopolita”, „anyagias” világnézet és a „szocialista erkölcsiség” és „szocialista ízlés” összeegyeztetése. Egy magas szintű pártkiadvány hangsúlyozta: „a tartalmatlanság, betegesség, nihilizmus, cinizmus nem tűrhető meg dalszövegeinkben. Egészséges tartalmú, életörömet árasztó, jól énekelhető, eleven ritmikájú táncdalokra” van szükség, amelyek kifejezik a „szocialista ember” életérzéseit.⁴³ A cigányzenészek által játszott

⁴² Vö. Slachta 2014.

⁴³ Idézi: Csatári 2008: 22.

„népzene” területén a nóták elfogadottabbá váltak, ott viszont a „klerikalizmus”, a „zenei giccs” és a „kispolgári szentimentalizmus” veszélye fenyegetett. Így jelentős feladattá vált a kibontakozó szórakoztató zenei világ politikai és ideológiai kézbe tartása. Ennek két legfőbb irányító szerve az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya, valamint az Agitációs és Propaganda Osztály volt. Az itt megszabott kulturális tervek határozták meg a Rádió és a Televízió műsorpolitikáját, egészen a rendszerváltásig. A fő irányvonalaknak megfelelően állították össze az évenkénti munkaterveket, amelyek meghatározták, hogy a zenei műfajok (zenekari és kamaramuzsika, népzene, könnyűzene, tömegdal, kórus) hány százalékban szerepelhetnek, és hány százalékban kell a baráti országok zenéjét sugározni, országokra lebontva. A zenei élet közvetlen működtető szervei az Országos Szórakoztatózenei Központ (OSZK), a Nemzetközi Koncertigazgatóság (Interkoncert), az Országos Rendező Iroda, a Táncdal és Sanzonbizottság és a Hungaroton Magyar Hanglemezgyártó Vállalat voltak, mindegyik pártirányítás alatt tevékenykedett. A zenei szerzeményeket a Táncdal- és Sanzon Bizottsághoz kellett benyújtani jóváhagyásra, a nótákat és műdalokat pedig a Magyar Nóta és Műdal Bizottsághoz. Ezek a szervek kéthetente üléseztek és az a dal vagy dalszöveg, amely nem ment át a bizottságon, nem szerepelhetett nyilvánosan.

A Belkereskedelmi és a Művelődésügyi Minisztérium együttes felügyelete alá tartozó OSZK 1960-ban alakult meg a vendéglátóiparban zajló zenei élet monopolisztikus irányítása és ellenőrzése céljából. Feladata volt a zenés szórakozóhelyek és a zenészek nyilvántartása és kiközvetítése az éttermek számára. Munkaszerződést csak az OSZK-n keresztül lehetett kapni. Emellett az OSZK a zenészek képzésével is foglalkozott. Zenei stúdiót tartottak fenn, ahol színvonalas képzést nyújtottak a vendéglátóiparban elhelyezkedni szándékozó fiataloknak. Ahhoz, hogy valaki alkalmazást nyerjen, le kellett tennie az OSZK által szervezett úgynevezett kategóriavizsgát. Az ott kapott A, B vagy C minősítés alapján lehetett elhelyezkedni (a nagyobb szállodákba és éttermekbe csak A kategóriás zenészeket vettek fel). Az 1980-as években a kiadott engedélyek több mint egyharmada vonatkozott cigányzenére, a többi tánc- és szalonzene volt, de ez utóbbi zenekarokban is jelentős számban voltak roma zenészek.⁴⁴

Az 1970-es és 80-as évek tekinthetők a magyar idegenforgalom aranykorának a szocialista korszakban. Ekkor bontakozott ki teljes mértékben az államilag ösztönzött turizmus és vendéglátás, ami kultúrpolitikai változásokkal is járt. A korábban tiltott dzsessz és rock műfajok, valamint a megfelelőnek ítélt táncdalok, operettek és nóták elfogadottá váltak, a cigányzene pedig egyenesen az országimázs és a valuta szerzés egyik központi elemévé lépett elő. Mindez páratlan lehetőséget teremtett a cigányzene visszatérésére. A gulyás- és betyárpartikra érkező nyugati vendégeket szórakoztatni kellett, és ennek égisze alatt szaporodtak

⁴⁴ Vö. Forrai 2021. Forrai a következő adatokat is közli: az 1980-as évek közepén mintegy 5000 zenész dolgozott folyamatosan munkakönyvvel, 29 zenekarnak volt állandó külföldi munkája, az országban egy év alatt 50 ezer olyan alkalmi rendezvény volt, ahol élőzenét igényeltek (60%-ban tánczenét, 40%-ban cigányzenét), és 1700 vendéglátóhelyen szólt élőzene.

a cigányzenét szolgáltató éttermek.⁴⁵ Az élőzene szerves része lett a vendéglátásnak. A legjobb budapesti szállodákban és éttermekben a korszak nagy prímásai – Boross Lajos, Járóka Sándor, Lakatos Sándor, Oláh Kálmán – muzsikáltak. A nyugati nyitás részeként hírességek, világsztárok (például Ella Fitzgerald, Ichák Perlman, Elizabeth Taylor) kaptak meghívást Magyarországra, és szinte kötelező módon hallgatták meg a legjobb szállodákban és éttermekben szóló cigányzenét. A cigányzene részévé vált a magas szintű politikai találkozók protokolljának is. Az óriási sikerre való tekintettel megindították a külföldi terjeszkedést: a 60-as évek második felétől cigányzenét szolgáltató magyar éttermek nyíltak Németországban, Ausztriában, Hollandiában, Belgiumban, Svédországban, Kanadában, az Egyesült Államokban, sőt a Közel- és Távols-Keleten is.

A fenti környezetben helyezhető el Lakatos Sándor és fia, Déki Lakatos Sándor pályafutása. Mint láttuk, az édesapa pályája töretlenül folytatódott azután is, hogy megszűnt a Rádiózenekar. Továbbra is rádió- és lemezfelvételeket készített, élő adásokat vezetett. Legismertebb műsora delenként hangzott el, a következő felvezetéssel: „Jó ebédhez szól a nóta, a Magyar Rádió népi zenekara játszik Lakatos Sándor vezetésével.” Mellette az Astoria szálló éttermében, 1964-től kezdve pedig évtizedeken át a Mátyás Pincében dolgozott. Itt az esti muzsikálások alkalmával összetalálkozott híres külföldi zeneművészekkel, akik kifejezték csodálatukat játéka iránt. A Mátyás Pince továbbra is állami protokollhelyként működött. Déki Lakatos Sándor elbeszélése szerint Kádár János rendszeresen lejárt feleségével egy-egy töltött káposzta elfogyasztására, minden kíséret nélkül.

Déki Lakatos Sándor zenei képzése hat és fél éves korában indult. A családban kialakult nézet szerint túl korán nem érdemes a szisztematikus tanulást elkezdeni, mert az nagyon intenzív, megterhelő elfoglaltság. Az unoka zenei képzését az ekkor már idős Flóris nagypapa vállalta magára, aki saját módszerei szerint tanította korábban két fiát is. Déki Lakatos Sándor részletesen beszámol arról a szigorú, de szeretetteljes tanítási folyamatról, amelyben nagypapa részesítette, és amely egész életére megalapozta emberi és zenészi mivoltát („Flóris nagypapának köszönhetem az életem, azt, ami lettem”). Flóris nagypapa azonban 1954-ben meghalt. Ezt követően a tanítást a kevesebb türelemmel és pedagógiai érzékkel rendelkező édesapa vette át, aki elfoglaltságai miatt nem tudta tartósan ellátni ezt a feladatot. A kislány egy rövid ideig a Rajkó Zenekar tagjaként kapott zenei képzést, majd édesapja elvitte az egyik állami zeneiskolába. A felvételiztető tanárnő a gyermeket eltanácsolta, mert az nem tudott énekelni. Az édesapa felháborodva reklamált: „A fiamnak abszolút hallása van, és nem énekes lesz, hanem prímás!” A képzés egy munkaközösségben folytatódott Kígyósi Árpád, majd Égerland István keze alatt, akihez több cigányzenészcsaládból származó generáció járt. A kislány közben bevezetést nyert édesapja világába is. Gyakran kísérte el őt a Rádió Bródy Sándor utcai épületébe („a rendezőfülkéből hallgattam áhítattal, ahogyan az apukám hegedült”). Tizennégy éves volt első rádiófelvételekor, ami azt

⁴⁵ Slachta 2014 alapján.

is felvetette, hogy a jövőben hogyan különböztessék meg nevét az édesapjától. Ekkor vette fel a dédnagymama családi nevét előnévként, amelyet azonban nem engedtek y-ra végződni, az urizáló kicsengés miatt.

Miközben a gyermek teljes tudatossággal készült a prímási pályafutásra, az iskolába járás, a balatoni nyaralások és a nagyszülőknél tett nyári vakációk töltötték ki életét. Miután a Balatonnál is nagy igény volt a cigányzenére, a budapesti zenekarok szerződése gyakran úgy szólt, hogy nyáron két hónapot a Balatonnál kell tölteniük. Lakatos Sándor a balatonfüredi Balaton Étteremben kapott rendszeresen szerződést. A gyermek itt is átélte, ahogyan vasárnaponként „buszokkal jöttek az emberek, hogy meghallgassák az aput muzsikálni”, és a közönségsiker örömét, amikor a cimbalmos kisleánval ők is felléphettek apja zenekara mellett.

A hivatásos muzsikusi élet 1960-ban, tizenöt évesen kezdődött, amikor serdülő tanulóként kezdett apja zenekarában dolgozni, minden este. Ez egyúttal – a zenészcsaládokban megszokott módon – a további iskolázás magánúton történő végzését jelentette. A hangsúly nyilvánvalóan nem az iskolai, hanem a zenei teljesítményen volt. Ebben az évben az édesapának „szóltak, hogy Moszkvába kell menni” három hétre, jelen lenni egy nagy jelentőségű magyar gazdasági kiállításon, ahol magyar éttermet is üzemeltettek. Magas szintű politikai találkozókra is sor került, így történt, hogy a Kádár–Hruscsov-találkozón Lakatos Sándor mellett tizenöt éves fia is fellépett. A moszkvai út sok érdekes tapasztalatot jelentett a fiatal fiú számára a magyar viszonyokhoz képest.

A pályafutás következő lépéseként az OSZK-kategóriavizsga letétele következett, amire három év felkészülés után került sor. A vizsga igen komoly volt. A vizsgabizottság magas szintű hangszertudást és igen széles repertoárt kért számon, benne operett- és klasszikus zenei darabokkal. A némi gáncsoskodást követően sikeresen letett „A” minősítésű vizsga után Déki Lakatos Sándor tizennyolc évesen megalakította első önálló zenekarát. A zenekar minden tagja olyan idősebb, tapasztalt zenész volt, aki őt gyermekkorra óta ismerte. A pályakezdő fiatal prímást feltétel nélkül elfogadták, segítették. Az 1964 májusában kezdődő svédországi szerződéssel megindult a nyugati turnék és munkavállalások áradata, amely Sándor pályafutását – édesapjéhez és más neves prímásokhoz hasonlóan – végigkísérte. Ezek az utak eleinte kizárólag államilag szervezett kiküldetések voltak, mint például azok a „disszidens-keserítő” koncertek, amelyeket meglátása szerint kifejezetten azért szerveztek meg nyugat-európai országok különböző helyszínein (repterek, magyar klubok), hogy honvággyal fájdítsák az 56-os „disszidensek” szívét. Később, amikor már a Mátyás Pince alkalmazásában állt, a kiküldetések sokkal inkább a zenekarok és a külföldön létrehozott magyar éttermek révén beáramló valutabevételt szolgálták, ugyanis a zenekar keresetének és az éttermi bevételeknek meghatározott részét a magyar állam részére kellett befizetni. Lehetőségek adódtak abból is, hogy a külföldi éttermek igyekeztek a nagy bevételt generáló magyar muzsikusokat visszahívni magukhoz. Ilyen esetben is meg kellett szerezni az állami szervek jóváhagyását, ami az 1970-es évektől kezdve egyre könnyebb lett.

A külföldi utazások a cigányzenészek számára is anyagi gyarapodást biztosítottak, emellett olyan világlátást, amely az 1970-es évekig teljességgel elérhetetlen volt az átlagos állampolgár számára. Kiutazási engedélyt csak azok kaphattak, munkaadói javaslatlaltal, akik esetében az utazás igazolhatóan hozzájárult a szocializmus építéséhez. Az 1970-es évektől enyhültek a feltételek, de nyugati országokba csak háromévenként lehetett útlevelet kérni. A cigányzenekarok külföldi alkalmazása szabad utat kapott, de Déki Lakatos Sándor elbeszélése rámutat, hogy a privilegizált helyzet nem volt felhőtlen. A bécsi Mátyás Pincében például hamar elfelejtették, hogy a szerződés heti egy szabad napot ígért, és a zenekarnak hónapokon át szünnap nélkül kellett muzsikálnia, beleértve a kint tartózkodás utolsó napját is. Így szó sem lehetett arról, hogy az országban körbenézzenek. A külföldi turnékon pedig gyakran napi több koncertet kellett teljesíteni, miközben feszített tempóban kellett utazniuk egyik helyszínről a másikra. Családtagokat sokáig nem engedtek kivinni a zenekari tagokkal sem a rövidebb utazásokra, sem a több hónapos munkavállalások során, a „disszidálások” esélyének csökkentése érdekében. Emiatt a családdal való kapcsolattartás a kor adta technikai körülmények között nagyon nehéz volt.

Az 1970–80-as évtizedben Lakatos Sándor és fia zenekaraikkal bejárták az egész világot. Volt olyan év, hogy alig találkoztak, mert apa és fia mindig más országban tartózkodott. Több száz koncertet adtak magyar klubokban, koncerttermekben, színházakban. Déki Lakatos Sándor koncertezett többek között Sydney-ben, Jeruzsálemben, Tokióban és a washingtoni Kennedy Centerben is. Eközben lemezfelvételeket, rádió- és tévéműsorokat készítettek. Elsősorban azonban a Mátyás Pince vált híressé azáltal, hogy ők muzsikáltak ott. Sokan, beleértve az országba látogató hírességeket, miattuk keresték fel ezt az éttermet.

1966-ban megszületett Déki Lakatos Sándor elsőszülött fia, akit a család – utolsóként – a primási pálya felé indított. Ifjabb Déki Lakatos Sándor családi tanítatását már nehezítette, hogy az apa és a nagypapa ezekben az években folyamatosan a világot járták. Az ifjú primásjelölt tizenévesen el is bizonytalánosított abban, hogy erre a pályára lépjen-e. Végül a családi hagyomány által előírt utat választotta. Fiatalon megnyerte a *Vonópárbaj* című tévéműsor közönségdíját, letette az „A” minősítésű OSZK-kategóriavizsgát, primásként helyezkedett el, és a hetedik generáció tagjaként önálló nevet szerzett magának. Édesapjával együtt sokat turnéztak, és – igazi unikumként – „a három Lakatos” (nagypapa, fia és unokája) együtt is fellépett, és lemezeket is készített. Második házasságából született fiát, Tibort azonban Déki Lakatos Sándor már nem szánta primásnak. A gyermek Bécsben járt óvodába, az édesapa második hosszabb kiküldetése idején. A zenei tehetséget mutató kisfiú még állandóan látta a nagypapját, apját, bátyját hegedülni, és így mutatkozott be: „Lakatos Tibi vagyok, a 8. primás”. A primási pályára való képzését azonban nem indították el, mert édesapja ekkor már határozottan úgy látta, hogy ennek a foglalkozásnak nincs jövője. A nehéz döntést könnyítette, hogy a kisfiú fogékonyságot mutatott a számítógépek iránt, és érdeklődése az informatika irányába fordult.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS A CIGÁNYMUZSIKUSOK HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE

A késő Kádár-korszakban meginduló spontán privatizáció még a pártállam kereite között bontakozott ki 1987 és 1989 között. Ennek során korán előtérbe került a vendéglátóipar, mivel ez nagy értékű vagyontárgyak (szállodák, éttermek) magánosítását jelentette. A sorban megtalálható volt többek között a Mátyás Pincét is működtető Belvárosi Vendéglátóipari Vállalat. Ezen körülmények között a cigányzene és a cigányzenészek helyzete viharos gyorsasággal megromlott. Az új tulajdonosok a költségek visszafogása érdekében elsőként a cigányzenekarokat bocsátották el. A cigány- és a vendéglátóiparban dolgozó egyéb zenészek munkanélkülisége egyik napról a másikra tömegessé vált. A Zeneművészeti Szakszervezet 2005-ös adatai szerint mintegy háromezer emberről volt szó (családjait nem számítva), akik közé a szalon- és dzsesszenészeket is beszámították (köztük is jelentős számban voltak cigány származásúak).⁴⁶ Ezzel együtt megszűnt az OSZK kötelező munkaközvetítése, 2006-tól pedig a szakvizsga is. A politikai vezetés az OSZK-ban a piaci gondolkodástól idegen szocialista képződményt és a korrupciós gyakorlatot látta, nem alaptalanul. A Kóka János minisztersége alatt született rendelet támogatói azzal érveltek, hogy az új viszonyok között az étteremtulajdonosoknak legyen joguk eldönteni, hogy kit alkalmaznak zenélni. Meg is indult az „amatőrök”, illetve a legolcsóbb zenészek alkalmazása azokon a helyeken, ahol egyáltalán megtartották az élőzenét. A rendelet igen nagy ellenkezést váltott ki a cigányzenészek sorában. A kialakult vitában Raduly József, a Száztagú Cigányzenekar korábbi elnöke rámutatott, hogy a rendelet nyomán a cigányzenész munkája megszűnt elismert szakma, végzettség lenni. Hangsúlyozta, hogy az elmúlt több mint negyven évben a szakvizsga elvégzése mérföldkő volt a cigányzenészek életében, pályájukon ez adta meg a formális szakmai elismerést, amely megmérettetésük alapja volt. A kibontakozó vita nem változtatott a helyzeten.⁴⁷

Déki Lakatos Sándor és fia helyzetének alakulása plasztikusan mutatja be a rendszerváltást követő folyamatokat. A család az 1990-es évek elején jó üzleti érzékkel reagált arra, hogy a változásokkal lehetőségek is nyíltak. Az államszocializmusban a lemezkiadás terén a Hungaroton Magyar Lemezkiadó Vállalat rendelkezett monopóliummal. A Lakatos család több tucat lemezt adott ki velük annak idején, azonban a Hungaroton helyzete a rendszerváltás környékén szintén megrendült. Ekkor adódott, hogy egy új lemezre való anyag gyűlt össze egy külföldi koncert anyagából. Baráti tanácsra hallgatva a Lakatos család nem is próbálkozott már a halódó Hungarotonnal. Ehelyett saját céget („LaMarTi”) alapítottak a lemez kiadására és forgalmazására. A cég hamarosan megerősödött. Saját lemezeiken túl több műfajban is foglalkozni kezdtek gyártással és terjesztéssel. Énekesek és zenekarok megvették a felvételeiket a rádiótól, és velük csináltatták

⁴⁶ Vö. Forray R. 2007.

⁴⁷ Vö. Piros 2008.

meg a lemezt. A LaMarTi cég együttműködött a Hungaroton egy korábbi kiváló zenei rendezőjével, Tóth Ibolyával, aki a Hungarotontól elválva korszerű zenei magánstúdiót hozott létre Diósdon. A siker nagymértékben Déki Lakatos Sándor második feleségének, Magyar Máriának volt köszönhető, aki a cég vezetését és az üzleti ügyeket intézte. A 2000-es évek eleje azonban hanyatlást hozott. A zenekiadás piaca zuhant, főként a kalózkidadások miatt. Az előállított CD-ket nem lehetett eladni, mert már a megjelenést követő pár héten belül elérhetővé váltak az olcsó illegális másolatok. Déki Lakatos Sándor feleségének elhunytával a cég végképp megszűnt.

A család életében a másik meghatározó szál a vendéglátóipar körüli helyzet jelentette, hiszen a LaMarTi cég fennállásával párhuzamosan Déki Lakatos Sándor és fia változatlanul művelték hivatásukat. A rendszerváltás idején Déki Lakatos Sándor és zenekara feje fölött egyik változás követte a másikat, miközben a Mátyás Pince színvonalja folyamatosan romlott. A privatizáció első lépéseként megalakult a Taverna Holding. Ekkor az alá tartozó éttermek dolgozóinak kötelező volt valamennyi részvényt venniük, sokan azonban eladták részvényeiket a felvásárlóknak. Déki Lakatos Sándor nem tartozott közéjük, és a vállalat további eladásakor jutányosan értékesíteni tudta részvényeit. 2006-ig a Mátyás Pince alapjában úgy működött, mint korábban. Közben ifj. Déki Lakatos Sándornak – édesapja elbeszélése szerint rendkívül inkorrekt módon – megszűnt a munkahelye a Király étteremben. Szerencsére édesapja be tudta őt venni segédprímásnak saját zenekarába.

2006-ban azonban rossz irányba fordultak az események, az ősz folyamán eladták a Taverna Holdingot. Az új tulajdonos arab bérlőket talált a Mátyás Pince üzemeltetésére. Az új bérlők által megbízott üzletvezető karácsony előtt magához rendelte Déki Lakatos Sándort. A beszélgetés során közölte, hogy a továbbiakban a héttagú zenekart csak megbízási szerződéssel tudja szerződtetni. Ez a stabil alkalmazás megszűnését jelentette. Huszonnégy órán belül kellett arra választ adni, hogy elfogadják-e az ajánlatot, vagy sem, utóbbi esetben útnak eresztik őket. Minderre akkor került sor, amikor Déki Lakatos Sándor alig egy hónapja gyászolta feleségét. Elfogadták a feltételeket, és még egy „viszonylag elfogadható gázsit” sikerült elérni a zenekar számára. Ugyanebben az évben Déki Lakatos Sándor átadta a prímási pozíciót fiának, annak negyvenedik születésnapján („Ma estétől te vagy a prímás és én vagyok a te segédprímásod.”). Ettől kezdve ifj. Déki Lakatos Sándornak kellett tárgyalnia az üzletvezetővel és a napi harcokat megvívnia a zenekar érdekében.

A 2008-ban kirobbant gazdasági világválság hatására ismét változás történt a Mátyás Pince üzemeltetésében: az arab bérlők magyar befektetőknek adták át az üzletet. Miközben ez zajlott, Déki Lakatos Sándor egy kisebb agyvérzéssel kórházba került. A fia a kórházban hívta fel azzal a hírrel, hogy az új bérlő nem tart igényt a zenekarra, mert hozza a saját muzikusait. Miután felmondtak nekik, egy szintén Lakatos nevű zenekart állítottak be a Mátyás Pincébe muzsikálni. Ez azonban feltehetően nem vált be, mert 2009-ben az új bérlő felhívta ifj. Déki

Lakatos Sándort, hogy újra alkalmazná a zenekart. Szemérmetlenül alacsony díjazás mellett sokkal több órát kellett vállalni, most ugyanis műsoros estek kísérése is bekerült a munkarendbe. A szerződést hosszú vívódás után mégis elfogadták, mert ekkor már egy éve nem volt munkájuk, és a zenekari tagok családjainak különösen szorongató volt a helyzetük. A feltételek megalázóak voltak. Az eddigi több évtizedes gyakorlattal szemben a zenekar nem használhatta a főbejáratot, amikor megérkeztek, vagy elmentek az étteremből. Azt is előírták, hogy az óráként járó tíz perc pihenőt a személyzeti bejárónál kell tölteni, és nem lehet a vendégekhez odamenni. Déki Lakatos Sándor elbeszélése szerint a teljesen hozzá nem értő vezetés mellett az üzlet folyamatosan veszített a látogatottságából. Ekkor az üzletvezető azzal a követeléssel állt elő, hogy csökkentsék a zenekar létszámát hat, majd három főre. Ez már vállalhatatlan volt.

Déki Lakatos Sándor így összegezte a történet végét:

„Én 1972-ben léptem be a Mátyás Pincébe (ezt megelőzően 1967-ben már muzsikáltam egy teljes évet az üzletben). Felmondásunk évében, 2011-ben ünnepeltem volna a negyvenedik évemet ott. Apu 1964-ben kezdett ott, azután a Sanyikával az a ritka helyzet fordult elő, hogy a családunkból három generáció muzsikált folyamatosan egy helyen. A világban nem tudom, hány helyen képviseltük a magyar cigányzenét és vittük a pénzt a Mátyás Pince kasszájába. Negyvenöt éven át magyarok, külföldiek, az a sok külföldi híresség, mind miattunk jött oda.”

Déki Lakatos Sándor és fia 2011. december 3-án pakolták el utoljára hegedűjüket a Mátyás Pincében. Az étterem hosszú évek óta zárva tart. Ma eladó, mint „méltán híres, 120 éves múlttal rendelkező étterem”.

AMI ELVESZETT, ÉS AMI MEGVAN

Ami a Mátyás Pincében lezajlott, az nem egy munkahely megszűnése volt, hanem egy több mint háromszáz éves cigánymuzsikus-dinasztia történetének mélységesen méltatlan vége. A Lakatos család történetében több sajátos jellemző ismerhető fel: a hét primásgeneráció töretlen egymásra épülése, az utolsó három generáció együtt muzsikálása, a pályák magasra ívelése. A tehetség bősége, a művészi színvonalra emelkedés, a magas társadalmi presztízs általában is jellemzője volt az elit cigánymuzsikus-rétegnek, mint ahogyan sajnálatos módon a rendszerváltás utáni válság is, amely kiterjedt a vendéglátóiparban dolgozó zenészek széles társadalmi csoportjára. Tragikus módon a rendszerváltás a cigányság egésze szempontjából is mélybe zuhanást hozott magával. Az 1980-as évek közepére javultak a cigány népesség szociális és iskolázottsági mutatói, de ez az előrelépés nem volt elegendő ahhoz, hogy a rendszerváltáskor helyzetük ne roppanjon meg.⁴⁸

⁴⁸ Vö. Miklóssy 2015.

A cigányzene gyors hanyatlásának okai között a fenti folyamatok mellett sokfelét meg lehet még nevezni. Az elemzés igénye nélkül, csak felsorolásszerűen említhetjük például az éttermi cigányzene iránti érdeklődés hanyatlását a zenei kínálat globalizálódása és a zenei kultúra változása következtében, az élőzene általános és rohamos visszaszorulását az éttermekben, valamint a kialakult helyzet váratlanságát és drasztikusságát, ami lehetetlenné tette az alkalmazkodást. Déki Lakatos Sándor helyzetleírása szerint legalább ezer muzsikuscsalád egyik napról a másikra jövedelem nélkül maradt. Az asszonyok elmentek takarítani, az addig családfenntartó férfiek örülhettek, ha bejelentés nélkül, alkalmi munkára vagy biztonsági őrnek felvették őket. Eladták a hegedűket, a cimbalmokat, és végképp elálltak attól, hogy fiaikat a pályára neveljék. 2005-ben egy szakértő már így fogalmazott: „A cigányzenészek megmentésére elérkezett az utolsó pillanat. Képzett, tehetséges muzsikuskok tömegesen munka nélkül élnek.”⁴⁹ Visszafordítani a folyamatot azonban a jó szándékú kormányzati intézkedések ellenére sem lehetett már.⁵⁰ 2020-ban a Covid-járvány tovább súlyosbította a még muzsikáló, néhány fős zenekarok helyzetét, egyeseknek ez a foglalkoztatás szüneteltetését vagy végleges megszűnését jelentette.

Ami elveszőben van, az a magyar kultúra egy óriási szelete.⁵¹ Tegyük hozzá ehhez azt az óriási tehetségpotenciált is, amely ezekben a családokban zenei téren felhalmozódott. A rendszerváltás után lezajlott folyamatok a szükséges megújulás mellett fájdalmas társadalmi tapasztalatokat is hoztak. A cigánymuzsika magyarországi történetének egészét áttekintve azonban a pozitívumokat is meg kell látni. Minden romlás ellenére, a kávéházi-éttermi cigányzene több évszázados története tekinthető sikertörténetnek. A 17. századtól kezdve a magyar területekre bevándorló cigány népesség egy része meglátta és kiaknázza azt a lehetőséget, amit a társadalmi fejlődés felkínált. A kölcsönös előnyök mentén megtalálták az alkalmazkodásnak azt a formáját, amely társadalmi integrációt eredményezett, és képesek voltak ezt megvalósítani saját kultúrájuk megtartása mellett. A cigánymuzikus-családok kultúrája, a szocializációs minták hosszú időn keresztül fennmaradtak, és biztosították a cigányságon belül is elkülönülő réteg érvényesülését. Ez a kultúra és életmód szerves módon csak a hagyományos pillérekon nyugodhatott. Ilyen pillér volt a többgenerációs családok kohéziója, amelynek magvát a muzsikusk családfő munkája és feleségének rá irányuló gondoskodása alkotta; a házasságok életre szóló jellege (Déki Lakatos Sándor elmondja, hogy az ő válásáig nem fordult elő válás a család történetében); a gyermekek kitüntetett szeretete és tehetségük ápolása; a gyermekek részéről az apai és anyai minták

⁴⁹ Idézi Forray R. 2021: 8.

⁵⁰ Forray R. 2007. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program Kutatási zárójelentés Pécs, 2007. <https://ormanysag.hu/wp-content/uploads/2021/03/GS19.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.

⁵¹ Suki 2018.

megkérdőjelezetlen követése, a zenei tudás apáról fiúra való átadása; valamint a zenei tehetség tisztelete.⁵²

Sok érték elveszett, vagy veszendőben van, de sok érték meg is maradt. A muzsikusi cigányság köreiben hosszú múltra tekint vissza a „műfajváltás” – a cigányzenészcsaládokban felnövekvő gyermekek átlépése a dzsessz vagy a klasszikus zene irányába.⁵³ Szintén hosszú múltra tekint vissza a külföldön való érvényesülés, amely a hazai lehetőségek beszűkülésének szimptomája is. Ha jelentős részben lappangva is, de megmaradt az a tehetségpotenciál, amely a cigányzenészcsaládok generációiban felhalmozódott. Arra nézve is élnek törekvések, hogy ez ne vesszen el.⁵⁴ És megmaradt az a feladat, hogy feltárjuk és megismerjük a magyar cigányzene történelmi korokon átívelő történetét, maradandó értékeit pedig beépítsük a magyar kultúráról és a magyar cigányságról alkotott képünkbe. Ez a munka folyamatban van, ahogyan azt az egyre gazdagodó szakirodalom bizonyítja. A subjektív nézőpontból megfogalmazott történetfolyam, amelyet Déki Lakatos Sándor osztott meg velünk, egyedi hozzájárulást kínál a téma feldolgozásához.

FORRÁSOK

Interjúk Déki Lakatos Sándor cigányprímással, 2021. szeptember – 2022. november, készítette Szokolszky Ágnes, a szerző tulajdonában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andor Anna Klára – Kónya Sára – Nagy Dóra – Szabó Gergely 2019: *A „Mátyás Egyetemről” a Mátyás Pincéig. A cigánymuzsikások zenei örökségének térbeli megjelenése a Józsefvárosban*. Az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék Kisebbségi örökség kurzusának 2019-es műhelykonferenciájára készült kutatási anyag. Budapest, 279–302.

Antaliné Hujter Szilvia 2016: Farkas Miska, a győri „hegedűkirály” – Újvárostól a világhírig. *Győri Szalon.hu* Várostitörténelmi puzzle, 48. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/4958/61> – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.

Antaliné Hujter Szilvia 2021: A győri cigányzenészek útja a világhír felé – 1. rész. *Győri Szalon.hu* Várostitörténelmi puzzle, 149. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/16087/61>. – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.

⁵² Békési 2003.

⁵³ A Lakatos családban lásd Tony és Roby Lakatos pályafutását.

⁵⁴ Az utolsó zászlovívők szerepét tölti be elsősorban a Rajkó Zenekar, valamint a hozzá kötődő Rajkó-Talentum Zene- és Táncművészeti Iskola. Suki 2018.

- Antalíné Hujter Szilvia 2022: A győri cigányzenészek útja a világhír felé – 2. rész. *Győri Szalon.hu* Várostörténeti puzzle, 150. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/16155> – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.
- Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas* (24.) 2. 69–86.
- Balogh Ebner Márton 2016: A magyar cigányság útja az 1956-os forradalomhoz. *Napi Történelmi Forrás*, https://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/10/13/a_magyar_ciganysag_utja_az_1956-os_forradalomhoz.
- Bársony János — Daróczi Ágnes (szerk.) 2004: *Pharrajmos. Romák sorsa a náciizmus idején*. 1–2. kötet. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Bernáth Gábor (szerk.) 2000: *Porrajmos. Roma túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont, Budapest.
- Békési Ágnes 2003: *Muzsikusok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Békési Ágnes 2002: Szocializációs minták átörökítése cigány-zenész családokban. *Educatio* 11. (3.) 431–446.
- Békési Ágnes 2003: *Muzsikusok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Bíró Árpád 2011: Cigányzene és roma zenészek a XIX. század Magyarországon. *A Glinda Roma Gyermekek- és Ifjúsági Magazin* „Cigányzene és roma zenészek »A fel-emelő század« Magyarországon” című melléklete. http://nemzetisegek.hu/repertorium/2011/02/belivek_39-47.pdf – utolsó letöltés: 2023. szeptember 18.
- Bodor Ferenc 1996: Eszpresszók 1945 és 1957 között. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 279–286.
- Csatári Bence 2008: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Csemer Géza 1994: *Habiszti*. PolgART Kiadó, Budapest.
- Droste, Wilhelm 1996: Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 9–26.
- Eötvös Károly 1982: *Utazás a Balaton körül*. Budapest.
- Forray R. Katalin 2007: *Muzsikusnak lenni. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program kutatási zárójelentése*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 19. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológiai és Nevelésszociológiai Tanszék, Pécs.
- Hajnáczky Tamás 2019a: Magyar Cigányzenészek Lapja 1924–1931. Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a két világháború között. *Pro Minoritate* (29.) 4. 123–135.
- Hajnáczky Tamás (szerk.) 2019b: *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Hajnáczky Tamás 2020a: *Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon: Magyar Czigányzenészek Egyesülete*. Gondolat, Budapest.
- Hajnáczky Tamás 2020b: „Lobogónkat Rothermere Lord tartja”. Trianon és a revizionista cigányzenészek. *Kommentár* (15.) 2. 83–90.
- Heltai Gyöngyi 2012: *Az operett metamorfózisai, 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimusjáték”-ig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Heltai, Gyöngyi 2013: A „nevelő szórakoztatás” válsága 1954-ben. *Korall* 51. (14.) 131–160.

- Hooker, Lynn M. 2021: A szocialista realizmus és az autenticitás között. A hivatásos népi együttesek kezdetei Magyarországon. In: Lipták Dániel – Richter Pál – Salamon Soma (szerk.): *Amerre én járok ... Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 223–234.
- Jámbor András 1998: A Magyar Rádió átmeneti korszaka (1950–1956). In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Babits, Szekszárd, 441–442.
- Kállai Ernő 2018: A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale* (30.) 3. 120–140. <https://doi.org/10.14232/belv.2018.3.7>
- Katona Csaba 2005: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni a hegedűjokról.” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene* I. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 171–188.
- Katona Csaba – Tóbiás Krisztián (szerk.) 2014: *Professionátus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred.
- Kotics József 2020: *A cigány–magyar együttélés mintázatai. Kihívások és konfliktusok a 15. századtól napjainkig – a vidékbiztonság szemszögéből*. (PhD-disszertáció) Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest.
- Markó Miklós 1896: *Cigányzenészek albuma*. Budapest.
- Markó Miklós 1927: *A régi mulató Magyarország. Híres cigányzenészek*. Budapest.
- Miklóssy Endre 2015: A cigánypolitika katasztrófája. *Kethano Drom, Közös út*. https://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3430:a-ciganypolitika-katasztrofaja&catid=62:tarsadalomciganysag&Itemid=86 – utolsó letöltés: 2023. június 6.
- Meijern, Maaïke 2005: A cigányok és a cigányzene térhódítása Hollandiában. Roma-dossier. *Beszélő* (10.) 5. 506–517.
- Murányi Gábor 1986: Cigány zenészek? Zenész cigányok? In: Murányi Gábor (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanach*. 160–168. TIT Országos Központ Cigány Ismeretterjesztő Bizottság, Budapest, 160–168.
- Nyerges Erika 2020: *„Húzd rá cigány! Te örök, te áldott...” A kávéházi cigányzene kialakulása és hatása a magyar polgári kultúrára*. Ad Librum, Budapest.
- Piros Péter 2008: Ki a zenész? *Hetek* (12.) 10. 36.
- Saly Noémi 2005: *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*. Osiris, Budapest.
- Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene*. Gondolat, Budapest.
- Slachta Krisztina 2014: A „magyar virscaft”. A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. *Metszetek* (12.) 1. 93–109.
- Suki András 2018: *A Rajkó Zenekar és a Rajkó módszer*. (PhD-disszertáció), Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Szűjjártó Csaba 2002: *A cigány útra ment... : Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig*. Masszi, Budapest.
- Vadas Ferenc 1996: Belsőépítészet és térhasználat a New-Yorkban. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 198–214.

- Varga Éva 1996: Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 69–93.
- Vincze Miklós 2018: Szecessziós csoda bújik meg a Palotanegyed szélén. <https://24.hu/kultura/2018/02/03/szecesszios-csoda-bujik-meg-a-palotanegyed-szelen/> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 28.
- Zipernovszky Kornél 2017: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika* (26.) 1–2. 67–87.
- Zipernovszky Kornél 2023: A magyarországi cigányzene és a jazz sorsa az 1940-es években. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat, Budapest, 186–224.